

Η ουτοπία της επιστροφής:
Η τελευταία αρκούδα του Πίνδου
του Δημήτρη Χατζή

Διδακτικό σενάριο

Αντώνης Στεργίου

Διδακτικό σενάριο

Τίτλος: Η ουτοπία της επιστροφής: «Η τελευταία αρκούδα του Πίνδου» του

Δημήτρη Χατζή

Τάξη: Γ' τάξη Γυμνασίου

Δημιουργός: Αντώνης Στεργίου, εκπαιδευτικός-φιλόλογος.

Γνωστικό αντικείμενο: Νεοελληνική Λογοτεχνία

Συμβατότητα με το νέο Πρόγραμμα Σπουδών: Σύμφωνα με το νέο Π.Σ., στην 9^η ενότητα του σχολικού εγχειριδίου, με τίτλο «Η Νεότερη Λογοτεχνία: μεταπολεμική και σύγχρονη λογοτεχνία», προβλέπεται η διδασκαλία του αποσπάσματος «Η τελευταία αρκούδα του Πίνδου» από το *Διπλό βιβλίο*(1976) του Δημήτρη Χατζή. Στην 8^η ενότητα του ίδιου μαθήματος στην Α' και Β' Γυμνασίου, προβλέπεται η διδασκαλία της θεματικής ενότητας «Η αποδημία, ο καημός της ξενιτιάς, ο Ελληνισμός έξω από τα σύνορα, τα μικρασιατικά, οι πρόσφυγες» και στην 13^η ενότητα, η διδασκαλία της θεματικής ενότητας «Οι φίλοι μας τα ζώα».

Είδος διδακτικής πρακτικής: Επιλέγεται η ομαδοσυνεργατική διδασκαλία και ακολουθείται η μετωπική διδασκαλία, όπου κρίνεται απαραίτητο. Οι πολυμεσικές εφαρμογές χρησιμοποιούνται παιδοκεντρικά.

Προτεινόμενη διάρκεια: 12 διδακτικές ώρες (για την υλοποίηση του σεναρίου απαραίτητη θεωρείται η ανάγνωση των εκτενών λογοτεχνικών κειμένων κατά μόνας, εκτός διδακτικού χρόνου).

Περιγραφή τάξης εφαρμογής

Το συγκεκριμένο υλοποιημένο διδακτικό σενάριο εφαρμόστηκε στο τμήμα Γ2 της Γ' τάξης του Γυμνασίου Σμίνθης στα πλαίσια του μαθήματος των Κειμένων Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, κατά το σχολικό έτος 2012-2013. Το συγκεκριμένο τμήμα αποτελείται αποκλειστικά από μουσουλμάνους μαθητές και φοιτούν σ' αυτό 16 μαθητές, εκ των οποίων δέκα είναι κορίτσια και έξι είναι αγόρια. Το επίπεδό τους στην ελληνική γλώσσα κρίνεται σε γενικές γραμμές ικανοποιητικό. Αξίζει να σημειωθεί ότι όσοι μαθητές του συγκεκριμένου τμήματος κατάγονται από τη Σμίνθη και από τα γειτονικά χωριά (μαχαλάδες) έχουν υψηλότερο γλωσσικό επίπεδο σε σχέση με κάποιους άλλους συμμαθητές τους που κατοικούν σε πιο απομακρυσμένα χωριά, όπως για παράδειγμα είναι τα χωριά του Ωραίου και του Ρεύματος.

Εισαγωγή

Οι βασικοί σκοποί των Αναλυτικών Προγραμμάτων για τη διδασκαλία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας στο Γυμνάσιο συγκλίνουν στην ανάδειξη της λογοτεχνίας ως μορφωτικού αγαθού και στη διεύρυνση των ορίων της προσωπικής εμπειρίας των μαθητών. Για την επίτευξη των παραπάνω σκοπών, αναπτύσσουμε τη διδασκαλία μας σε τρεις διακριτές στοχοθεσίας φάσεις. Εφαρμόζουμε κατ' αρχήν το κειμενοκεντρικό μοντέλο διδασκαλίας και προσπαθούμε να φωτίσουμε την ιστορικότητα του σύγχρονου διεθνούς κοινωνικού προβλήματος της μετανάστευσης. Ειδικότερα, εξετάζουμε το θέμα της διάψευσης των προσδοκιών των μεταναστών κατά την επιστροφή τους, λόγω της ψυχικής φθοράς της ίδιας της ξενιτιάς και των αλλαγών που έχουν συντελεστεί στην πατρίδα εν απουσία τους. Θέτουμε διδακτικούς στόχους οι οποίοι επιτυγχάνονται με την ερμηνευτική και τη

διακειμενική προσέγγιση λογοτεχνικών κειμένων και με τη συμβολή της κινηματογραφικής απόδοσής τους. Προετοιμάζουμε το διδακτικό πλαίσιο δημιουργώντας ένα πλαίσιο προβληματισμού και χρησιμοποιώντας εποικοδομιστικά την εμπειρία των μαθητών. Κατά την αναλυτική επεξεργασία, εφαρμόζοντας την αρχή της φθίνουσας καθοδήγησης και προωθώντας διαλογικά και συνεργατικά τους μαθητές στη νοηματική εμβάθυνση, αξιοποιούμε δημιουργικά τα λάθη τους μαθαίνοντάς τους πώς να μαθαίνουν. Τέλος, στην προσπάθεια διαμόρφωσης επαρκών αναγνωστών καταλήγουμε στην αναγνωστική προσέγγιση ενός ολόκληρου λογοτεχνικού βιβλίου.

Στοχοθεσία

Με τη διδασκαλία του σεναρίου επιδιώκουμε οι μαθητές:

- ✓ Να ευαισθητοποιηθούν στο ζήτημα της μετανάστευσης, μέσω της –αντίστοιχης της σημερινής– μεταπολεμικής περιπέτειας της ελληνικής κοινωνίας, ώστε να αναπτύξουν θετική στάση απέναντι στον Άλλο.
- ✓ Να ανιχνεύσουν το ζήτημα της επιστροφής του μετανάστη, μέσω των πολλαπλών εστιάσεων που μας παρέχει η λογοτεχνία, ώστε να είναι σε θέση να εκφράζουν γραπτά και προφορικά την προσωπική τους οπτική.
- ✓ Να απολαύσουν ένα ολόκληρο λογοτεχνικό βιβλίο με ανάλογη θεματική, ώστε να κατανοήσουν τη σύνδεση των βιωμάτων της μετανάστευσης με συγκεκριμένες ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες.

Δεξιότητες

Με την ολοκλήρωση της διδασκαλίας του σεναρίου επιδιώκουμε οι μαθητές να είναι σε θέση:

- ✓ Να διακρίνουν στο λογοτεχνικό κείμενο τα αίτια των εκάστοτε επιλογών του ήρωα.
- ✓ Να εκτιμούν τις αντιδράσεις του ήρωα την ώρα της επιστροφής του, συνδέοντάς τες με τη ζωή του ήρωα στην ξενιτιά.
- ✓ Να ασκούν κριτική συγκρίνοντας ένα λογοτεχνικό κείμενο με την κινηματογραφική του απόδοση.

Αξιοποίηση Τ.Π.Ε.

Η χρήση των ΤΠΕ ακολουθεί το ολιστικό πρότυπο και δεν αποτελεί αυτοσκοπό αλλά μέσο στήριξης της διδασκαλίας των λογοτεχνικών κειμένων.

Κείμενα που χρησιμοποιήθηκαν από τα σχολικά εγχειρίδια

- «Η τελευταία αρκούδα του Πίνδου», απόσπασμα από το *Διπλό βιβλίο* του Δημήτρη Χατζή, στο εγχειρίδιο της Γ΄ τάξης του Γυμνασίου *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, σσ. 229-234.
- «Ο Κάσπαρ Χάουζερ στην έρημη χώρα», απόσπασμα από το *Διπλό βιβλίο* του Δημήτρη Χατζή, στο εγχειρίδιο της Β΄ τάξης του Γυμνασίου *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, σσ. 129-131.
- «Ο μικρός πρίγκιπας και η αλεπού» απόσπασμα από το βιβλίο *Ο μικρός πρίγκιπας* του Αντουάν Ντε Σαιντ-Εξυπερύ, στο εγχειρίδιο της Β΄ τάξης του Γυμνασίου *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, σσ. 184-188.

Εκπαιδευτικό υλικό

Αποστολίδου, Βενετία 2007. 'Δημήτρης Χατζής, Η τελευταία αρκούδα του Πίνδου: η ουτοπία της επιστροφής' στο [διαδίκτυο](#)

Προτείνεται η ανάγνωση ολόκληρου του 6^{ου} κεφαλαίου του «Διπλού βιβλίου» του Δημήτρη Χατζή από τους μαθητές, γιατί, καθώς στο απόσπασμα του σχολικού εγχειριδίου απουσιάζει η εμφάνιση της αρκούδας, καθίσταται δυσνόητος ακόμη και ο τίτλος του αποσπάσματος.

Βαλτινός, Θανάσης 1989. *Στοιχεία για τη δεκαετία του '60*, στο [διαδίκτυο](#)

Κοντολέων, Μάνος 2004. *Μια ιστορία του Φιοντόρ*, Αθήνα: Πατάκης.

Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης «Θεόδωρος Παπαγιάννης», στο [διαδίκτυο](#)

Σαιντ-Εξυπερύ, Αντουάν 1943. *Ο μικρός πρίγκιπας*, στο [διαδίκτυο](#) ταινία κινουμένων σχεδίων.

Σεφέρης, Γιώργος 1974. 'Ο γυρισμός του ξενιτεμένου' στο *Ποιήματα*, Αθήνα: Ίκαρος, στο [διαδίκτυο](#) και [μελοποιημένο](#).

Σπυράτου, Μέμη 1990. *Η τελευταία αρκούδα του Πίνδου*, Αθήνα: ΕΚΚ, στο [διαδίκτυο](#), ταινία μικρού μήκους

Μεθόδευση της διδασκαλίας

Α' φάση: πριν από την ανάγνωση (3 διδακτικές ώρες)

Θεωρώντας τη φάση αυτή ως μέσο εμπάπτισης των μαθητών στη θεματική της ενότητας, προσπαθούμε να κινητοποιήσουμε το ενδιαφέρον τους, το οποίο, βέβαια, δεν θεωρούμε ως κάτι δεδομένο και προϋπάρχον. Επιστρατεύουμε, αρχικά, προσωπικά μας βιώματα σχετικά με το θέμα της μετανάστευσης και στη συνέχεια ζητούμε από τους μαθητές να μας αναφέρουν περιπτώσεις μεταναστών τις οποίες οι ίδιοι γνωρίζουν. Οι μαθητές αναμένουμε να ανταποκριθούν άμεσα, καθώς η περιοχή τους βρίθεται από περιπτώσεις οικονομικών, κυρίως, μεταναστών και να εκφράσουν πιθανούς προσωπικούς τους φόβους για τη δική τους μελλοντική μετανάστευση λόγω της παρούσας οικονομικής κρίσης. Στη συνέχεια, περνάμε από τη βιωματική προσέγγιση του θέματος στη λογοτεχνική: μέσω του προβολικού μηχανήματος (projector) προβάλλουμε από το «Ψηφιακό Σχολείο» το σύντομο απόσπασμα από το *Διπλό βιβλίο* του Δημήτρη Χατζή, το οποίο ανθολογείται στο σχολικό εγχειρίδιο των Κειμένων της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας της Β' Γυμνασίου: «Ο Κάσπαρ Χάουζερ στην έρημη χώρα». Οι μαθητές καλούνται, πριν από την ανάγνωση του αποσπάσματος από τον διδάσκοντα, να εστιάσουν την προσοχή τους στον τρόπο με τον οποίο ο ήρωας περνάει τα βράδια του, μετά τη δουλειά του. Εύκολα οι μαθητές, ακόμη κι αν δεν έχουν διδαχθεί το συγκεκριμένο απόσπασμα στη Β' Γυμνασίου, διαπιστώνουν την ψυχική και κοινωνική αποξένωση του μετανάστη, αναφέροντας ταυτόχρονα και παρόμοιες εμπειρίες συγγενικών τους προσώπων.

Στη συνέχεια, αφού οι μαθητές έρθουν σε μια πρώτη επαφή με το γενικό θέμα της ενότητας, προσπαθούμε με τη βοήθεια της τέχνης να τους εισαγάγουμε στο θέμα της ουτοπίας της επιστροφής. Προβάλλουμε με τη βοήθεια του διαδικτύου το γλυπτό «Ταξιδιώτης» από το Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης «Θεόδωρος Παπαγιάννης» στο Ελληνικό Ιωαννίνων (πάρραρτημα Γ, εικόνες: 1) και με τη μέθοδο του καταγισμού ιδεών οι μαθητές προσπαθούν να προσδιορίσουν τον «Ταξιδιώτη». Στηριγμένοι στην ηλικία του ταξιδιώτη, αποφαίνονται ότι επιστρέφει στην πατρίδα του μετά από πολλά χρόνια μετανάστευσης και διαπιστώνουν ότι υπάρχει μια θλίψη στο βλέμμα

του. Αυτή η θλίψη στο βλέμμα του «Ταξιδιώτη» τίθεται ως ερώτημα προς διερεύνηση στις επόμενες φάσεις της διδασκαλίας του παρόντος σεναρίου.

Εν συνεχεία, επιχειρούμε οι μαθητές, μέσω της διερευνητικής μάθησης, να εντάξουν το θέμα της μετανάστευσης στη μεταπολεμική περιπέτεια της ελληνικής κοινωνίας, προετοιμάζοντας με αυτόν τον τρόπο το έδαφος για την διδακτική προσέγγιση του αποσπάσματος «Η τελευταία αρκούδα του Πίνδου» από το *Διπλό βιβλίο* του Δημήτρη Χατζή. Οι μαθητές ανά δυο, δηλαδή ανά θρανίο, προσπαθούν μέσα από συγκεκριμένες επιστολές που τους δίνονται φωτοτυπημένες από το βιβλίο του Θανάση Βαλτινού *Στοιχεία για τη δεκαετία του '60*, σσ. 23, 26, 128 (παράρτημα Β, παράλληλα κείμενα: 2) να παρατηρήσουν, να σχολιάσουν και να συγκρίνουν εξωκειμενικά στοιχεία των επιστολών (χρονολογία και τόπος σύνταξης των επιστολών), να ανιχνεύσουν το μορφωτικό επίπεδο και τους λόγους μετανάστευσης των επιστολογράφων και, τέλος, να προβούν σε παραλληλισμό με τους σημερινούς μετανάστες (παράρτημα Α, 1^ο φύλλο εργασίας, ομάδα α'-θ': ερώτηση 1).

Οι μαθητές διαβάζουν κατόπιν το ποίημα του Γιώργου Σεφέρη «Ο γυρισμός του ξενιτεμένου» (παράρτημα Β, παράλληλα κείμενα: 1) και στη συνέχεια το απολαμβάνουν μελοποιημένο, με τη βοήθεια του διαδικτύου, προσπαθώντας να φανταστούν τα ομιλούντα πρόσωπα και τις νέες συνθήκες που έχει να αντιμετωπίσει ο ξενιτεμένος επιστρέφοντας στην πατρίδα του (παράρτημα Α, 1^ο φύλλο εργασίας, ομάδα α'-θ': ερώτηση 2). Στο τέλος, τέσσερις δυάδες μαθητών (α', γ', ε', η') παρουσιάζουν σύντομα στην ολομέλεια τις απαντήσεις τους στο 1^ο φύλλο εργασίας και οι υπόλοιπες τέσσερις (που είχαν να επεξεργαστούν τις ίδιες ερωτήσεις με τις προηγούμενες ομάδες) συμπληρώνουν ή διορθώνουν. Ο διδάσκων διαπιστώνει ότι η ολομέλεια έχει έρθει πλέον σε επαφή με το διαχρονικό θέμα της μετανάστευσης και έχει προβληματιστεί πάνω στο θέμα των αλλαγών με τις οποίες έρχεται κάποιος αντιμέτωπος επιστρέφοντας στην πατρίδα του μετά από μακρόχρονη μετανάστευση. Εντοπίζονται αδυναμίες μαθητών και, ακολουθώντας την μετωπική διδασκαλία, εξηγείται στους μαθητές η διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στους μεταπολεμικούς μετανάστες και στους σύγχρονους (μετανάστευση εξειδικευμένων μεταναστών, brain drain), εξηγείται, επίσης, η συχνή λειτουργία του δεύτερου ενικού προσώπου στη λογοτεχνία ως μέσου συνομιλίας του αφηγητή με τον εαυτό του και, με τη βοήθεια ενός πολιτικού χάρτη της Ελλάδας, οι μαθητές επαναπροσδιορίζουν, σωστά αυτή τη φορά, τον τόπο καταγωγής των επιστολογράφων.

Στο τέλος της α' φάσης μοιράζεται στους μαθητές το βιβλίο του Μάνου Κοντολέοντα: *Μια ιστορία του Φιοντόρ* (βιβλίο αγορασμένο για τις ανάγκες της εφαρμογής του πιλοτικού προγράμματος της Λογοτεχνίας με έξοδα του Προγράμματος Εκπαίδευσης Μουσουλμανοπαίδων) και τους ανατίθεται η ανάγνωση ολόκληρου του βιβλίου. Οι μαθητές σχηματίζουν έξι ομοιογενείς ομάδες με βάση τον τόπο διαμονής τους, έτσι ώστε να είναι σε θέση, μέχρι την γ' φάση της διδασκαλίας, να έχουν ανταλλάξει απόψεις πάνω σε ερωτήσεις που προωθούν το καθοδηγούμενο διάβασμα (παράρτημα Α, 4^ο φύλλο εργασίας).

Επίσης, επειδή στη β' φάση, στην κυρίως, δηλαδή, ανάγνωση, πρόκειται να διδαχθεί το εκτενές απόσπασμα «Η τελευταία αρκούδα του Πίνδου» ανατίθεται στους μαθητές να διαβάσουν στο σπίτι τους ολόκληρο το 6^ο κεφάλαιο από το *Διπλό βιβλίο* του Δημήτρη Χατζή, το οποίο τους μοιράζεται φωτοτυπημένο (μπορεί να

αντληθεί και από το [διαδίκτυο](#).) Οι μαθητές καλούνται, παράλληλα, να συμπληρώσουν στο σπίτι τους ατομικά ένα φύλλο εργασίας, οι ερωτήσεις του οποίου στην ουσία εξυπηρετούν το καθοδηγούμενο διάβασμα στα πλαίσια της πρώτης ανάγνωσης του λογοτεχνικού κειμένου (παράρτημα Α, 2^ο φύλλο εργασίας).

Β' φάση: κυρίως ανάγνωση (6 διδακτικές ώρες)

Οι μαθητές κατά την α' φάση διδασκαλίας έχουν εισαχθεί ενεργητικά στη θεματική της ενότητας και έχουν συνεργαστεί ανά δυάδες. Στην αρχή της β' φάσης, χάριν οικονομίας χρόνου, έχουν ήδη έρθει σε επαφή με το 6^ο κεφάλαιο από το *Διπλό βιβλίο* του Δημήτρη Χατζή και έχουν συμπληρώσει ατομικά, κατ' οίκον, το φύλλο εργασίας που τους είχε ανατεθεί, οι ερωτήσεις του οποίου, ουσιαστικά, φιλοδοξούν να αποτελέσουν δρομοδείκτες ανάγνωσης (Παράρτημα Α, 2^ο φύλλο εργασίας). Στο σημείο αυτό της διδασκαλίας, οι μαθητές χωρίζονται από τον διδάσκοντα σε τέσσερις ανομοιογενείς ομάδες των τεσσάρων ατόμων και αρχικά παρακολουθούν στην ολομέλεια την ταινία μικρού μήκους της Μέμης Σπυράτου *Η τελευταία αρκούδα του Πίνδου*, συνολικής διάρκειας 50'27'', προσπαθώντας μέσω της ταινίας να φωτίσουν το λογοτεχνικό απόσπασμα που έχουν διαβάσει κατά μόνας και να αναπλάσουν τον χωροχρόνο του. Στη συνέχεια, κάθε ομάδα συζητά αρχικά τις ατομικές απαντήσεις του κάθε μέλους της στο φύλλο εργασίας το οποίο έχουν επεξεργαστεί στο σπίτι (παράρτημα, Α, 2^ο φύλλο εργασίας), προβαίνει σε συγκρίσεις με την ταινία και, κάνοντας τις απαραίτητες διορθώσεις και προσθήκες, συναποφασίζει τις τελικές της απαντήσεις. Ακολουθεί η παρουσίαση του συγκεκριμένου φύλλου εργασίας στην ολομέλεια από τον εκπρόσωπο κάθε ομάδας και οι απαντήσεις της μιας ομάδας, στην πραγματικότητα, επιβεβαιώνουν ή συμπληρώνουν τις απαντήσεις των υπόλοιπων ομάδων.

Ο διδάσκων διαπιστώνει, μέσα από τις απαντήσεις των μαθητών, το κατά πόσον έχουν κατανοήσει τον τρόπο ζωής του ήρωα στη Γερμανία και στην Ελλάδα, τον μοναχικό του χαρακτήρα, τις αλλαγές που συνάντησε κατά την επιστροφή του στο χωριό του, τις ατελέσφορες προσπάθειες προσαρμογής του στα νέα δεδομένα και την τελική αναπάντεχη επιλογή του. Επίσης, κατά την παρουσίαση των εργασιών των ομάδων, γίνεται φανερό, μέσω συγκρίσεων των μαθητών, ότι η πλειοψηφία των μαθητών προσεγγίζει βιωματικά τον αφηγηματικό χώρο του ορεινού όγκου της Πίνδου: το ορεινό τοπίο της Ροδόπης, όπου κατοικούν οι μαθητές, είναι παρεμφερές με εκείνο της αφήγησης. Κατά κοινή, εξάλλου, ομολογία τους η ταινία υπήρξε καταλυτικός αρωγός σε δυσνόητα σημεία της αφήγησης, όπως για παράδειγμα ο αφηγημένος [διάλογος](#) του Σκουρογιάννη με τον γερο-Τράκα (σ. 106:), σημείο, βέβαια, που διασαφηνίζεται στην αφήγηση με τη βοήθεια του επόμενου διαλόγου τους, δοσμένου σε ευθύ λόγο (σ. 108, ό.π.), ή για παράδειγμα ο υπαινικτικός αφηγηματικός λόγος στη σύγκριση του μετανάστη Σκουρογιάννη με τους άλλους συντοπίτες του μετανάστες (σσ. 103-104, ό.π.). Τέλος, θεωρήθηκε από τους μαθητές ότι το σενάριο της ταινίας ακολουθούσε πιστά το λογοτεχνικό κείμενο. Η τελική σκηνοθετική επιλογή, να μην παρουσιαστεί –υπό την πίεση αναγκαίων «κινηματογραφικών συμβάσεων»– ούτε στην ταινία ο βασικός ήρωας, η αρκούδα, που προαναγγέλλεται ήδη στον τίτλο, προκάλεσε την απογοήτευση του συνόλου των μαθητών.

Μέχρι το σημείο αυτό οι μαθητές έχουν κατανοήσει πλήρως τους βασικούς νοηματικούς άξονες του λογοτεχνικού αποσπάσματος και έχουν βιώσει την

εμπειρία της κινηματογραφικής απόδοσης ενός λογοτεχνικού κειμένου. Στη συνέχεια καλούνται, με την ομαδοσυνεργατική μέθοδο, να προχωρήσουν σε μια βαθύτερη ανάγνωση του κειμένου. Διατηρώντας τις προηγούμενες ομάδες τους, επεξεργάζονται ένα κοινό φύλλο εργασίας (παράρτημα Α, 3^ο φύλλο εργασίας) με αρχικό στόχο, μέσα από ενδοκειμενικές συγκρίσεις, να ανιχνεύσουν σημεία της αφήγησης που αποτελούν ορόσημα στην ψυχολογία του ήρωα. Πιο συγκεκριμένα, η επιστροφή του Σκουρογιάννη αποτελεί *terminuspostquem* για τις ψυχολογικές μεταπτώσεις του ήρωα, καθώς και η ανακάλυψη της αρκούδας, αποτελεί επίσης ορόσημο που σηματοδοτεί αλλαγές στη συμπεριφορά του ήρωα.

Οι μαθητές κατόπιν αναζητούν διακειμενικές αναλογίες μοτίβων που αφορούν τις σχέσεις ανθρώπων-ζώων διαβάζοντας, κατά ομάδες, φωτοτυπημένο το απόσπασμα από το βιβλίο του *Μικρού πρίγκιπα* του Αντουάν Ντε Σαιντ-Εξυπερύ, το οποίο ανθολογείται στο εγχειρίδιο των *Κειμένων της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* της Β' Γυμνασίου (σσ. 184-188). Ακολουθεί η προβολή τμήματος της ταινίας κινουμένων σχεδίων «Ο μικρός πρίγκιπας» ([διαδίκτυο](#)), έτσι ώστε να καταστεί το λογοτεχνικό κείμενο πιο εύληπτο από τους γλωσσικά αδύναμους μαθητές.

Τέλος, δίνεται η δυνατότητα στους μαθητές να εκφράσουν τη δημιουργική τους φαντασία, καθιστώντας τους εαυτούς τους συγγραφείς με τη συν-γραφή ενός δικού τους τέλους στην ιστορία του ήρωα, και να καλλιεργήσουν την κριτική τους σκέψη, αναζητώντας την ερμηνεία του τίτλου του *Διπλού βιβλίου* του Δημήτρη Χατζή. Οι μαθητές παρουσιάζουν το κοινό ομαδικό φύλλο εργασίας (παράρτημα Α, 3^ο φύλλο εργασίας), ανταλλάσσονται απόψεις και γίνονται διευκρινιστικές ερωτήσεις από τον διδάσκοντα. Οι μαθητές απαντούν υπερασπιζόμενοι τις απαντήσεις τους. Εντοπίζονται οι ψυχολογικές μεταπτώσεις του ήρωα και συζητείται διακειμενικά η σχέση του ανθρώπου με τα ζώα. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι τα δύο τρίτα των μαθητών έδωσαν στο απόσπασμα ένα φανταστικό τέλος το οποίο δεν περιελάμβανε την αρκούδα, γεγονός που καταδεικνύει μια ροπή των μαθητών προς τις περισσότερο ρεαλιστικές λύσεις. Οι μαθητές πιθανώς να δυνδύασουν τον τίτλο του λογοτεχνικού βιβλίου κυρίως με τα δυαδικά σχήματα: Σκουρογιάννης-αρκούδα, Σκουρογιάννης-άλλοι. Στο σημείο αυτό διαπιστώνεται ότι οι μαθητές είναι πλέον σε θέση να αντιμετωπίζουν το διδασκόμενο λογοτεχνικό κείμενο ως όλον, να προβαίνουν σε σύγκριση με άλλα λογοτεχνικά κείμενα και να διατυπώνουν υποθέσεις.

Γ' φάση: μετά την ανάγνωση (3 διδακτικές ώρες)

Ήδη, μετά το τέλος της α' φάσης, έχει μοιραστεί στους μαθητές το βιβλίο του Μάνου Κοντολέοντα: *Μια ιστορία του Φιοντόρ* και τους έχει ανατεθεί η ανάγνωση ολόκληρου του βιβλίου. Οι μαθητές, σε έξι ανομοιογενείς ομάδες ανάγνωσης, με βάση τον τόπο διαμονής τους, έχουν συν-επεξεργαστεί το βιβλίο με βάση τις ερωτήσεις που τους έχουν δοθεί (παράρτημα Α, 4^ο φύλλο εργασίας). Η ανάγνωση του συγκεκριμένου σύγχρονου λογοτεχνικού βιβλίου με ήρωες εφήβους, που συνομίλει με το λογοτεχνικό απόσπασμα «Η τελευταία αρκούδα του Πίνδου», το οποίο αναλύθηκε στη β' φάση του παρόντος διδακτικού σεναρίου, επιτρέπει στους μαθητές, απολαμβάνοντας τη λογοτεχνία, να διευρύνουν τη λογοτεχνική τους εμπειρία, μετουσιώνοντάς την σε προβληματισμό για φαινόμενα σύγχρονης κοινωνικής παθογένειας επιτρέπει στους μαθητές να προβληματιστούν για το ρόλο της λογοτεχνίας στο ιστορικό παρόν και τους παρακινεί να

αντιμετωπίσουν με κριτικό τρόπο σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα. Αρχικά, στο πλαίσιο μιας συζήτησης στρογγυλής τραπέζης, ζητείται από έναν μαθητή της πρώτης ομάδας να παρουσιάσει προφορικά στην ολομέλεια την υπόθεση του βιβλίου. Στη συνέχεια, από κάθε μία από τις υπόλοιπες ομάδες, ζητείται αντίστοιχα η παρουσίαση των στοιχείων τα οποία δείχνουν την αδυναμία προσαρμογής της ηρωίδας στη νέα της πατρίδα, η παρουσίαση των λόγων αποτυχίας της ηρωίδας να επιστρέψει στην πατρίδα της, η διαγραφή του ψυχογραφήματος της ηρωίδας μετά την προηγούμενη αποτυχία της, η παρουσίαση της τελικής λύσης στο πρόβλημά της και, τέλος, η σύγκριση της ηρωίδας Λιούμπα με τον Σκουρογιάννη του αποσπάσματος του *Διπλού βιβλίου* του Δημήτρη Χατζή. Οι μαθητές συζητούν αρμονικά ανταλλάσσοντας απόψεις και προσθέτοντας στοιχεία.

Στη συνέχεια, γίνεται ένα παιχνίδι ρόλων: χωρίζουμε τους μαθητές σε δυο ομάδες, μία των αγοριών και μία των κοριτσιών. Ζητάμε από κάθε ομάδα να συνγράψει μια σελίδα ημερολογίου: η ομάδα των αγοριών προσπαθεί να μπει στη θέση της Λιούμπα και η ομάδα των κοριτσιών στη θέση του Σκουρογιάννη και να καταγράψουν συναισθήματα, σκέψεις και πιθανούς τρόπους διεξόδου από τα προσωπικά τους αδιέξοδα. Ο εκπρόσωπος κάθε ομάδας παρουσιάζει στην ολομέλεια τη σελίδα του ημερολογίου της ομάδας του. Οι ομάδες καταλήγουν στη διαπίστωση ότι η δύναμη της ομάδας (οικογένεια και φίλοι) και η αγάπη είναι αυτά που μπορούν να προσφέρουν ισορροπίες στον κάθε δοκιμαζόμενο άνθρωπο.

Αξιολόγηση των μαθητών

Οι μαθητές εξοικειώθηκαν με την ομαδοσυνεργατική διδασκαλία και συμμετείχαν ενεργά στις ομαδικές εργασίες. Συμπλήρωσαν τις γνώσεις για το θέμα της σύγχρονης μετανάστευσης και προβληματίστηκαν δημιουργικά πάνω στο θέμα της επιστροφής του μετανάστη, της ανθρώπινης μοναξιάς και της δύναμης της κοινωνικής ομάδας. Τέλος, ανταποκρίθηκαν επαρκώς στην ανάγνωση ενός ολόκληρου λογοτεχνικού κειμένου και αξιοποίησαν κατάλληλα την κινηματογραφική του απόδοση.

Τελικά σχόλια

Στο παρόν σενάριο έτσι όπως διδάχτηκε στην τάξη εφαρμογής χρησιμοποιήθηκε η ομαδοσυνεργατική μέθοδος. Στην α' φάση, πριν από την ανάγνωση, οι μαθητές συνεργάστηκαν ανά δύο με βάση τα θρανία τους, στη συνέχεια, στη β' φάση, δημιουργήθηκαν σταθερές ομάδες καθ' όλη τη διάρκεια της φάσης αυτής, τα μέλη των οποίων είχαν ετερόκλητα στοιχεία, όπως διαφορά γλωσσικού και κοινωνικού επιπέδου, φύλου, ενδιαφερόντων και συμπεριφοράς, στοιχεία που εν τέλει προσδιόρισαν την αποτελεσματικότητα της διδασκαλίας. Τέλος, για τις ανάγκες της γ' φάσης οι μαθητές χωρίστηκαν σε ομάδες ανάγνωσης με βάση τον τόπο κατοικίας τους, έτσι ώστε να καταστεί ευκολότερη η μεταξύ τους συνεργασία για την ομαδική εργασία, η οποία στηριζόταν στην ανάγνωση ολόκληρου λογοτεχνικού κειμένου και, μέσα στην τάξη, σε ομάδες συν-γραφής ανάλογα με το φύλο τους, για τις ανάγκες ενός παιχνιδιού αντίθετων ρόλων. Η ομαδοσυνεργατική μέθοδος, εξάλλου, έδωσε στους μαθητές την αίσθηση της συμμετοχικότητας στη διδακτική διαδικασία και η ομαδική διαπραγμάτευση του νοήματος του κειμένου βελτίωσε τη μεταξύ τους επικοινωνία στην τάξη. Οι μαθητές ήρθαν σε επαφή με αρκετά λογοτεχνικά κείμενα και οι γλωσσικά πιο αδύναμοι μαθητές, μέσω της συνεργασίας, απέκτησαν αναγνωστική αυτοπεποίθηση και θάρρος στην παρουσίαση των ομαδικών εργασιών

στην ολομέλεια. Οι στόχοι που αρχικά τέθηκαν, οι δεξιότητες που επιδιώχθηκαν να καλλιεργηθούν και οι δραστηριότητες που ανατέθηκαν στους μαθητές επιτεύχθηκαν και εξυπηρετήθηκαν σε πολύ ικανοποιητικό βαθμό από τις επιλογές του εκπαιδευτικού υλικού και από την εφαρμογή των σύγχρονων διδακτικών μεθοδολογικών αρχών προσέγγισης της λογοτεχνίας.

Παράρτημα Α

Φύλλα εργασίας

1^ο φύλλο εργασίας (κατά δυάδες, πριν από την ανάγνωση)

α' & β' ομάδα

1. Να διαβάσετε τις επιστολές από τα *Στοιχεία για τη δεκαετία του '60* του Θανάση Βαλτινού (σσ. 23, 26, 128) και να καταγράψετε τη χρονολογία της συγγραφής τους, τον τόπο καταγωγής και το επάγγελμα του κάθε επιστολογράφου.
2. Να διαβάσετε το ποίημα του Γιώργου Σεφέρη «Ο γυρισμός του ξενιτεμένου» και, στη συνέχεια, αφού το ακούσετε μελοποιημένο, να προσπαθήσετε να συνγράψετε ένα μικρό κείμενο, όπου θα καταγράψετε ποιες αλλαγές αντικρίζει ο ξενιτεμένος, όταν μετά από πολλά χρόνια επιστρέφει στο σπίτι του.

γ' & δ' ομάδα

1. Να διαβάσετε τις επιστολές από τα *Στοιχεία για τη δεκαετία του '60* του Θανάση Βαλτινού, σσ. 23, 26, 128 και να καταγράψετε τους λόγους για τους οποίους ο κάθε επιστολογράφος θέλει να μεταναστεύσει.
2. Να διαβάσετε το ποίημα του Γιώργου Σεφέρη «Ο γυρισμός του ξενιτεμένου» και στη συνέχεια, αφού το ακούσετε μελοποιημένο, να προσπαθήσετε να φανταστείτε ποια θα μπορούσαν να είναι τα πρόσωπα που διαλέγονται. Τις υποθέσεις σας να τις παρουσιάσετε στην ολομέλεια με τη μορφή προσχεδιασμένου προφορικού λόγου.

ε' & ζ' ομάδα

1. Να διαβάσετε τις επιστολές από τα *Στοιχεία για τη δεκαετία του '60* του Θανάση Βαλτινού (σσ. 23, 26, 128) και να ανιχνεύσετε το μορφωτικό επίπεδο του κάθε επιστολογράφου. Τα συμπεράσματά σας να τα παρουσιάσετε στην ολομέλεια με τη μορφή προσχεδιασμένου προφορικού λόγου.
2. Να διαβάσετε το ποίημα του Γιώργου Σεφέρη «Ο γυρισμός του ξενιτεμένου» και στη συνέχεια, αφού το ακούσετε μελοποιημένο, να εξακριβώσετε αν η επαφή των δυο ομιλούντων προσώπων συνεχίζεται ως το τέλος του ποιήματος. Να συζητήσετε το θέμα και να το παρουσιάσετε στην ολομέλεια με τη μορφή προσχεδιασμένου προφορικού λόγου.

η' & θ' ομάδα

1. Να διαβάσετε τις επιστολές από τα *Στοιχεία για τη δεκαετία του '60* του Θανάση Βαλτινού (σσ. 23, 26, 128) και να συγκρίνετε τον τόπο καταγωγής, το επάγγελμα και το μορφωτικό επίπεδο των τότε και των σημερινών μεταναστών, καταγράφοντας τις παρατηρήσεις σας σε έναν πίνακα.
2. Κάτω από κάθε εικόνα που ακολουθεί να γράψετε έναν στίχο από το ποίημα του Γιώργου Σεφέρη «Ο γυρισμός του ξενιτεμένου», ο οποίος θα μπορούσε να αποδώσει γλωσσικά το μήνυμα της εικόνας.

2^ο φύλλο εργασίας (ατομικό κατ' οίκον-ομαδικό στην τάξη, κυρίως ανάγνωση)

1. Να περιγράψετε τη ζωή του Σκουρογιάννη στη Γερμανία προσδιορίζοντας τον τόπο κατοικίας του, τη σχέση του με την ξένη χώρα, τον τρόπο με τον οποίο δούλευε και τον τρόπο της διασκέδασής του.
2. Τι ήταν αυτό που στήριζε τον Σκουρογιάννη στη Γερμανία στα χρόνια της ξενιτιάς;
3. Γιατί ο Σκουρογιάννης δεν θέλησε να έρθει ούτε μια φορά στην Ελλάδα στο διάστημα της εικοσαετούς μετανάστευσής του στη Γερμανία;
4. Σε τι διαφέρει ο Σκουρογιάννης από τους άλλους μετανάστες Ντομπρινοβίτες συντοπίτες του ως προς τη χώρα μετανάστευσης και ως προς την εργασία του εκεί;
5. Πώς φαίνονται στον Σκουρογιάννη οι συγχωριανοί του, από τις πρώτες μέρες της επιστροφής του στο χωριό του;
6. Γιατί ο Σκουρογιάννης νιώθει ευτυχισμένος, όταν πηγαίνει την πρώτη φορά στο δάσος;
7. Με ποιον τρόπο απογοήτευσαν τον Σκουρογιάννη ο ξάδερφός του από την Κόνιτσα και ο γερο-Τράκας;
8. Βοήθησε ή όχι και γιατί η επίσκεψη του Σκουρογιάννη στον Βόλο, στον τελευταίο δικό του άνθρωπο, τον Σταύρο;
9. Πώς νιώθει ο Σκουρογιάννης, όταν βλέπει τα χνάρια της αρκούδας στο δάσος;
10. Ποιες ομοιότητες έχει ο Σκουρογιάννης με την αρκούδα αυτή;
11. Ποια δυσκολία αντιμετωπίζει ο συγγραφέας στην τελευταία παράγραφο του αποσπάσματος;

3^ο φύλλο εργασίας (ομαδικό κοινό, κυρίως ανάγνωση)

1. Να μελετήσετε την [πρώτη επίσκεψη](#) του Σκουρογιάννη στο δάσος (σ.105), και να τη συγκρίνετε με την επίσκεψή του στο δάσος, μετά την επιστροφή του από τον Βόλο (σ. 107, ό.π.) Ποια διακύμανση στην ψυχολογική του διάθεση παρατηρείτε;
2. Στον διάλογο του Σκουρογιάννη με τον γερο-Τράκα, μετά την ανακάλυψη της αρκούδας, διαπιστώνετε κάτι παράξενο στην μεταξύ τους επικοινωνία (σσ. 108-109, ό.π.);
3. Να διαβάσετε το απόσπασμα από τον *Μικρό πρίγκιπα* του Αντουάν Ντε Σαιντ-Εξυπερύ στο εγχειρίδιο των Κειμένων της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας της Β' Γυμνασίου (σσ. 184-188), και να συγκρίνετε τον τρόπο εξοικείωσης αρκούδας-Σκουρογιάννη με τον τρόπο εξοικείωσης που περιγράφει η αλεπού στον *Μικρό πρίγκιπα*.
4. Ο συγγραφέας δυσκολεύεται να δώσει ένα τέλος στην ιστορία. Ποιο τέλος θα δίνατε εσείς ως συγγραφείς;
5. «Η τελευταία αρκούδα του Πίνδου» είναι το 6^ο κεφάλαιο του βιβλίου του Δημήτρη Χατζή *Το διπλό βιβλίο*. Να βρείτε δυαδικά σχήματα που θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν τον τίτλο του βιβλίου;

4^ο φύλλο εργασίας (ομαδικό κοινό, μετά την ανάγνωση)

1. Πώς φαίνεται ότι η Λιούμπα δεν προσαρμόστηκε στη νέα της πατρίδα;
2. Γιατί δεν πέτυχε η προσπάθεια επιστροφής της Λιούμπας στη Ρωσία; Να περιγράψετε την κατάσταση της ηρωίδας μετά την αποτυχημένη της αυτή προσπάθεια.
3. Ποια λύση δόθηκε στο πρόβλημα της Λιούμπα, λύση που δικαιολογεί, άλλωστε, και τον τίτλο του βιβλίου;

Παράρτημα Β.
Παράλληλα κείμενα

---

1. Ο γυρισμός του ξενιτεμένου, Γιώργου Σεφέρη,
στο [διαδίκτυο](#)

— Παλιέ μου φίλε τι γυρεύεις;
χρόνια ξενιτεμένος ήρθες
με εικόνες που έχεις αναθρέψει
κάτω από ξένους ουρανούς
μακριά απ' τον τόπο το δικό σου.

— Γυρεύω τον παλιό μου κήπο·
τα δέντρα μού έρχονται ως τη μέση
κι οι λόφοι μοιάζουν με πεζούλια
κι όμως σαν ήμουνα παιδί
έπαιζα πάνω στο χορτάρι
κάτω από τους μεγάλους ίσκιους
κι έτρεχα πάνω σε πλαγιές
ώρα πολλή λαχανιασμένος.

— Παλιέ μου φίλε ξεκουράσου
σιγά-σιγά θα συνηθίσεις·
θ' ανηφορίσουμε μαζί
στα γνώριμά σου μονοπάτια
θα ξαποστάσουμε μαζί
κάτω απ' το θόλο των πλατάνων
σιγά-σιγά θα 'ρθουν κοντά σου
το περιβόλι κι οι πλαγιές σου.

— Γυρεύω το παλιό μου σπίτι
με τ' αψηλά τα παραθύρια
σκοτεινιασμένα απ' τον κισσό
γυρεύω την αρχαία κολόνα
που κοίταζε ο θαλασσινός.
Πώς θες να μπω σ' αυτή τη στάνη;
οι στέγες μού έρχονται ως τους ώμους
κι όσο μακριά και να κοιτάξω
βλέπω γονατιστούς ανθρώπους
λες κάνουνε την προσευχή τους.

— Παλιέ μου φίλε δε μ' ακούς;
σιγά-σιγά θα συνηθίσεις
το σπίτι σου είναι αυτό που βλέπεις
κι αυτή την πόρτα θα χτυπήσουν
σε λίγο οι φίλοι κι οι δικοί σου
γλυκά να σε καλωσορίσουν.

— Γιατί είναι απόμακρη η φωνή σου;

σήκωσε λίγο το κεφάλι
να καταλάβω τι μου λες
όσο μιλάς τ' ανάστημά σου
ολοένα πάει και λιγοστεύει
λες και βυθίζεσαι στο χώμα.

— Παλιέ μου φίλε συλλογίσου
σιγά-σιγά θα συνηθίσεις
η νοσταλγία σου έχει πλάσει
μια χώρα ανύπαρκτη με νόμους
έξω απ' τη γης κι απ' τους ανθρώπους.

— Πια δεν ακούω τσιμουδιά
βούλιαξε κι ο στερνός μου φίλος
παράξενο πώς χαμηλώνουν
όλα τριγύρω κάθε τόσο
εδώ διαβαίνουν και θερίζουν
χιλιάδες άρματα δρεπανηφόρα.

2. Στοιχεία για τη δεκαετία του '60, Θανάση Βαλτινού, σσ. 23, 26, 128,
στο [διαδίκτυο](#).

Εν Λαρίση τη 19^η Μαρτίου 1960

Σεβαστέ κύριε αντιπροσωπάρχα,

Έμαθα πως παίρνετε ανθρώπους για την Αυστραλία από μια κοπέλα που φεύγει και αυτή και είναι παντελονού. Σας παρακαλώ, αν παίρνετε ακόμα να μου γράψετε τι χαρτιά να φτιάξω. Είμαι 36 ετών ορφανή γονέων. Η δουλειά μου είναι υφάντρια και νοσηλεία, ως αδελφή νοσοκόμα. Δεκατέσσερα χρόνια στο εργοστάσιο Καλαμοχέρα όπου σταμάτησα λόγω ανικανοποίητου μιστού και τέσσερα χρόνια σε κλινική.

Περιμένω απάντησή σας με όλα τα απαιτούμενα δικαιολογητικά προς εγγραφή στους καταλόγους σας και αν είναι δυνατόν το γράμμα συστημένο για να μη χαθεί. Διότι επείγομαι να μεταναστεύσω.

Μετά τιμής

Δεσποινίς Μαρία Θωμά Καραγεωργίου

Κορυφάσιον, 21.10.1963

Αγαπητέ αλλά άγνωστε άνθρωπε για μένα, προς εσέ που θα διαβάσεις το γράμμα μου, μη με παρεξηγήσεις.

Θέλω να μου πεις αν μπορώ να μεταναστεύσω μέσω της ΔΕΜΕ. Προς τα πού πότε και αν. Δηλαδή προς το ποιο κράτος, παραδείγματος χάριν Γερμανία, Αφρική, Αυστραλία, Καναδά. Θέλω να φύγω από την αγροτική ζωή. Όπου είναι δυνατόν.

Περιμένω με αγωνία απάντησή σου. Να μου τα γράψεις ό,τι χρειάζονται, όλα. Είμαι 19 ετών.

Παρασκευή Κανέλλου

Κύριοι,

Παρακαλώ όπως με πληροφορήσετε αν ημπορώ να μεταναστεύσω για την Αυστραλία. Είμαι γεννηθείς το 1943 και καταφέρνω να μιλώ λίγα αγγλίζικα. Εργάζομαι τρία χρόνια στο Ξενία Ναυπλίου. Είμαι τελειόφοιτος του δημοτικού. Έχω δύο αδελφές στο Σίντνεϋ της Αυστραλίας. Έχουν πάει και οι δύο με την εταιρία σας. Είναι δίδυμες και πήγαιναν στη σχολή Κηφισιάς, Λεβίδου 40, και έμαθαν μερικές ξένες λέξεις και ό,τι άλλο δίδασκαν εκεί. Και τώρα βρίσκονται στο Σίντνεϋ από 5 μήνες. Εγώ είμαι στο Ξενία βοηθός σερβιτόρου, αλλά καταφέρνω καλά τη δουλειά μου στο εστιατόριο. Δεν ξέρω αν έχετε έρθει καμιά φορά αλλά ελπίζω να γνωρίζετε από σερβίς πολυτελείας. Έχω γονείς και υπογράφουν να φύγω. Περιμένω απάντηση.

Μίμης

Εν Ληξουρίω τη 10^η Δεκεμβρίου 1961

Προς τα γραφεία της ΔΕΜΕ, καλημέρα σας.

Πρώτον θέλω να με πληροφορήσετε εάν μπορώ να μεταναστεύω αεροπορικώς, με την οικογένεια μου. Με το καράβι όχι διότι φοβούμαι και είναι μακρύ το ταξίδι στη θάλασσα. Εάν υπάρχει τρόπος με το αεροπλάνον, έχει καλώς. Έχω και δύο μικρά κάτω των επτά ετών. Παρακαλώ να με πληροφορήσετε πόσα χρήματα θα χρειαστώ για όλα τα έξοδα, στεριάς και αέρος. Έχω και αδελφόν στην Αυστραλία, έχει εκεί πέντε χρόνια, είχε πάει μέσον ΔΕΜΕ και μου γράφει πολύ καλά λόγια. Έτερον ουδέν και μένω έως απαντήσεώς σας.

Παναγής Πυλαρινός Κωνσταντελάτος του Γερασίμου

Με στενοχωρεί πολύ που παρέλειψα να σας πω ότι είμαι υποδηματοποιός.

[1989]

Παράρτημα Γ.
Εικόνες

---

1. **Ταξιδιώτης**, Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης «Θεόδωρος Παπαγιάννης», στο [διαδίκτυο](#).

Βιβλιογραφία

- ΥΠ.Ε.Π.Θ. 2002. Διαθεματικό ενιαίο πλαίσιο προγραμμάτων σπουδών και αναλυτικά προγράμματα σπουδών υποχρεωτικής εκπαίδευσης, στο [διαδίκτυο](#).
- ΥΠ.Ε.Π.Θ. 2003. Οδηγίες για τη διδασκαλία των φιλολογικών μαθημάτων στο γυμνάσιο, Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
- Αποστολίδου, Βενετία. 2003. Λογοτεχνία και ιστορία στη μεταπολεμική Αριστερά: Η παρέμβαση του Δημήτρη Χατζή (1947-1981), Αθήνα: Πόλις.
- Αποστολίδου, Βενετία, Βικτώρια Καπλάνη & Ελένη Χοντολίδου (επιμ.), 2000. Διαβάζοντας λογοτεχνία στο σχολείο: Μια νέα πρόταση διδασκαλίας, Αθήνα, τυπωθήτω
- Κουτσογιάννης, Δημήτρης & Μαρία Παυλίδου 2012. Μελέτη για τον σχεδιασμό, την ανάπτυξη και την εφαρμογή σεναρίων στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση: για διαθεματικές δραστηριότητες στο πλαίσιο της ζώνης φιλολογικών μαθημάτων και με άλλα γνωστικά αντικείμενα, για ημιτυπικές και άτυπες σχολικές πρακτικές, με διαδραστικούς πίνακες και φορητούς υπολογιστές, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.
- Σελιώτη, Βασιλική & Αγάθη Ερωτοκρίτου, 2008. Το διπλό βιβλίο: Υποστηρικτικό υλικό για τον καθηγητή, στο [διαδίκτυο](#).